

УДК 811.161.2'42–31.09 І.Франко

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ФІЛОСОФСЬКОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ ІВАНА ФРАНКА (ОНТОЛОГІЧНІ, ГНОСЕОЛОГІЧНІ, АКСІОЛОГІЧНІ ТА ПРАКСЕОЛОГІЧНІ ТЕРМІНИ)

Новоставська О. І.

Статтю присвячено дослідженню лексико-семантичної характеристики онтологічних, гносеологічних, аксіологічних та праксеологічних термінів у працях Івана Франка.

Ключові слова: філософський термін, терміносистема, онтологія, гносеологія, аксіологія, праксеологія.

В статье исследуется лексико-семантическая характеристика онтологических, гносеологических, аксиологических и праксеологических терминов в работах Ивана Франко.

Ключевые слова: философский термин, терминсистема, аксиология, гносеология, аксиология, праксеология.

The article traces lexico-semantic characteristics of axiological, gnoseological, ontological and praxeological terms in Ivan Franko's works.

Key words: philosophical term, system of terms, axiology, gnoseology, ontology, praxeology.

Ф. П. Філін стверджує, що об'єднання слів, які базуються не на лексико-семантичних зв'язках, а на класифікації самих предметів і явищ, можна назвати тематичними словниковими групами [4, с. 526]. На думку мовознавця, у межах тематичних об'єднань існують лексико-семантичні групи слів. Спільне між тематичними і лексико-семантичними групами слів полягає у тому, що і ті, й інші виражають об'єктивну дійсність. Тематична співвіднесеність – один (але не єдиний) критерій виділення лексико-семантичної групи слів. Різниця між цими типами лексем виявляється у тому, що лексико-семантичні групи слів – це продукт законів і закономірностей розвитку лексичної семантики мови, тоді як тематичні групи слів – це сама їх наявність або відсутність у якій-небудь мові. Зміст і наповнення тематичних груп залежать тільки від рівня знань того чи іншого народу, від уміння класифікувати явища дійсності, які отримали свої словесні позначення [4, с. 528].

Терміносистема, як і система загальнонавчальної лексики, поділяється на тематичні групи залежно від класифікації філософських дисциплін та вчень.

Хоча класифікація термінів у науці непостійна, вона змінюється залежно від розвитку і вдосконалення наукових знань. Ми спробуємо здійснити власний поділ філософської термінології І. Я. Франка за окремими тематичними групами.

Як стверджує Г. Ф. Ракшанова, "значення терміна, як і значення будь-якої лексичної одиниці, – продукт розумової діяльності людини, воно пов'язане з редукцією інформації людською свідомістю, з такими видами розумових процесів, як порівняння, класифікація, узагальнення, тому воно має узагальнювальний характер. Але семантика терміна має свою (хоч і подібну) специфіку порівняно з лексичним значенням загальнонавчаних слів" [2, с. 198].

Філософська терміносистема І. Я. Франка настільки семантично різноманітна, що функціонує в різних стилях, слугуючи засобом висловлення філософського змісту високого рівня теоретичності. Зрозуміло, насамперед у науковому і публіцистичному стилях. Відтак існують особливі вимоги до термінів – елементів цієї системи, які детермінують специфічність їх семантики.

У творах І. Я. Франка зафіксовано понад 1000 філософських термінів, що пов'язані практично з усіма розділами цієї науки й відбивають стан та різноманітні проблеми розвитку філософської наукової термінології в українській літературній мові др. пол. XIX – поч. XX ст. Більшість із них функціонує й у сучасній науковій мові.

Відповідно до структури предмета й основної проблематики філософії, у філософській терміносистемі І. Я. Франка виокремлено основні тематичні групи (далі ТГ) філософських термінів.

Онтологічні терміни

Онтологія – вчення про першооснови буття, найзагальнішої властивості всього суцього (і матеріальні речі та ідеї, і цінності мають буття й об'єднуються людиною в єдиний світ), буття як об'єктивного існування на противагу фантому, ілюзії.

Походження філософських термінів, що позначають онтологічні категорії, із загальнонародних мов спричинилося навіть до того, що окремі представники філософії неопозитивізму, які часто порушують питання про становлення тієї чи іншої наукової дисципліни до вироблення її метамови, відмовляють філософії у праві вважатися науковою дисципліною, оскільки філософія оперує лексемами звичайної, а не термінологічної мови [6, с. 23].

Серед онтологічних термінів, які використовує в науковому мовленні І. Я. Франко, виділено термінолексеми на позначення таких метакатегорій, як *буття, світ, простір, час, причина* тощо, наприклад: “В досить широкім обсягу знання, прецінь завсїгди спотикає границю, поза котрою стає одностороннім, тісним і абстрактним і губиться в безконечних суперечностях, позаяк за поєдинчими предметами не довиджує їх зв'язку, за їх супочивком забуває про рух, за їх **буттям** – про повстання і щезання, – сказати попросту, – позаяк за деревами лісу не видить” [3, т. 45, с. 471]; “Правда, до повного здійснення тої велетенської революційної думки, яка міститься в рухомій літері, було ще далеко, і навіть нині декому, хто вузько бачить **простір**, вона здається ще незмірно далекою” [3, т. 45, с. 30]; “Так само, як і всі їх попередники, не могли й великі мислителі 18 віку переступити ті границі, які поклали їм **час** і обставини, серед котрих вони жили” [3, т. 45, с. 468].

Онтологічна категорія *буття* тісно пов'язана із поняттям *світ*. Світ як реальність охоплює всю дійсність: природу, суспільство, людину. Категорія буття синтезує в собі основні філософські ідеї про існування світу.

Отже, й онтологічні терміни структуровано відповідно до того, що саме означає категорія буття:

1) терміни на позначення буття природи – живої й неживої (буття речей, фізичних процесів);

2) терміни на позначення ідеального (духовного) буття;

3) терміни на позначення буття людини, яке поєднує в собі індивідуальне буття і буття суспільства (місце людини в системі суспільних відносин).

Серед онтологічних термінів, які трапляються у філософській метамові наукових праць І. Я. Франка, можна виокремити усі ці тематичні групи.

До групи лексем на позначення буття природи належать терміни *початок, кінець, момент, життя, матерія, субстанція, безконечність, безмежність, вічність, смерть, дійсність, існування (естування), субстанція* тощо, наприклад: “Той великий щасливий поворот історичної науки дав **початок** новій її галузі – так званій історії культури чи історії розвитку народів” [3, т. 45, с. 25]; “Завершення і **кінець** тої новішої німецької філософії становить систем Гегеля” [3, т. 45, с. 473]; “Пробуйте ви доказувати йому, що з нічого не може бути нічого, що **матерія** не може повстати з нематерії, а організм не може безпосередньо повстати з неорганічного тіла, – він буде на вас дивитися як на еретика і скаже вам з найбільшою певністю і не підозріваючи ані разу трудностей питання, що бог сотворив світ із нічого, а чоловіка з глини” [3, т. 45, с. 277].

До групи слів на позначення ідеального (духовного) буття можна зарахувати терміни *свідомість, рефлексивна свідомість, суб'єктивна свідомість, дух, ідея* тощо, наприклад: “Та не забуваймо ж, що тисячні стежки, які ведуть до його осушення, лежать просто-таки під нашими ногами, і що тільки від нашої **свідомості** того ідеалу, від нашої згоди на нього буде залежати, чи ми підемо тими стежками в напрямі до нього, чи, може, звернемо на зовсім інші стежки” [3, т. 45, с. 285]; “Отже, вперед, браття, на стрічу тій **ідеї** вселюдського братерства і всемірної любові!” [3, т. 45, с. 412].

До групи лексем на позначення буття людини належать терміни *страждання, ілюзія, фантазія* тощо. Наприклад: “Це хитке й бліде уявлення не задовольняло

неосвіченої і твердої натури людей: за **страждання** в житті, за нестатки й боротьбу на цьому світі обіцяли людям забуття всіх земних справ після смерті” [3, т. 45, с. 15]; “Ми тепер знижуємо плечима, слухаючи про нечувані труднощі і напругу, що їх нерідко мусили переборювати ці люди, доходячи своєї мети, яка в кінці виявлялася нулем, **ілюзією**” [3, т. 45, с. 31].

Отже, онтологічні терміни у філософському мовленні І. Я. Франка представлені досить широко. Більшість із них без семантичних та граматичних змін увійшли до сучасної української терміносистеми.

Гносеологічні терміни

Проблема пізнання завжди була актуальною. І. Я. Франка як багатогранного вченого та мислителя не могли не цікавити гносеологічні питання. Адже одним з основних завдань науковця є пізнання суті певних предметів і процесів.

Багатогранність наукового доробку І. Я. Франка вимагає створення відповідної поліструктурної системи гносеологічних термінів. Серед розмаїття філософської термінології письменника можна виокремити такі групи гносеологічних термінів:

1) терміни на позначення результатів пізнання: *результат, образ, знак, дефініція, знання, теорія, досвід, пам'ять, правда* (у значенні “істина”) тощо. Наприклад: “Але сесь погляд, хоть і зовсім правдиво схоплює загальну ціху всіх явищ, не вистачає, однако ж, до вияснення подрібностей, з котрих зложений той загаль явищ; а доки сього нема, доти й цілий загальний **образ** для нас не ясний” [3, т. 45, с. 470]; “Розложення природи на поєдинчі частки, поділ різних природних явищ та творів на певні пласи, прослідження нутра органічних тіл і їх різnorodної будови – се все були підвалини огромого поступу, який зробило **знання** природи в послідніх чотириста її літах” [3, т. 45, с. 471];

2) терміни на позначення форм пізнання: *уява, поняття, думка (мисль), розум (ум), самопізнання, мислення, думання, перцепція, сугестія, рефлексія* тощо, наприклад: “Для метафізика всі предмети і їх образи в нашій думці, т. є. **поняття**, – се окремішні, сталі, нерухомі, раз і навсігди дані предмети висліду, і висліджувати можна їх одно почерез друге і одно без другого” [3, т. 45, с. 471]; “З цього випливає, що природа і її закони не можуть бути предметом дослідження і пізнання людини, що її **розум** повинен звертатися сам до себе, роздумувати про вищі предмети, про цноту, кохання і т. д., – і якнайменше втручатися до бруду цього світу, ілюзій і неправди” [3, т. 45, с. 31].

Гносеологічні терміни в метамові філософських праць І. Я. Франка є одними з основних структурних елементів наукового тексту. Терміни цієї ТГ допомагають зрозуміти об'єкт пізнання наукових творів автора, з'ясувати методи та засоби пізнання, використовувати письменником, та разом із ним отримати певний результат пізнавальної діяльності.

Аксіологічні терміни

Аксіологія – це загальна філософська теорія вартостей (як матеріальних, так і духовних), що включають у себе й етичні та естетичні цінності. Тому в структурі філософського знання аксіології (як загальній теорії вартостей) логічно підпорядковані етика та естетика (як філософські теорії конкретних вартостей – відповідно морально-етичних та художньо-естетичних). Хоча іноді ці дисципліни сьогодні тлумачать як окремі науки, вони завжди були частиною філософії і досі зберігають філософський характер. Так, саме як філософські дисципліни етику та естетику – відповідно як філософську науку про мораль (добро і зло) та філософську науку про сутність краси (вияви прекрасного у людині, природі та мистецтві) – визначають у сучасних спеціальних словниках та довідниках (пор.: [1, с. 63, 64; 5, с. 78–79, 82–83]).

Тож розглянемо етичні та естетичні терміни в контексті філософської терміносистеми І. Я. Франка.

У філософському мовленні І. Я. Франка, зокрема, виокремлено такі семантичні групи етичних термінів:

1) терміни на позначення категорій моральної свідомості: *добро, зло, щастя, мораль, догматична мораль, доктрина, Бог, свобода, справедливість* тощо. Наприклад: “... таке явище неминуче в житті всіх народів аж до того часу, коли високий розвиток культури навчить людей бути чесними не під впливом кари й нагороди, а заради самого **добра**” [3, т. 45, с. 14–15]; “Єднаймося, щоб **зло** викоренити, а **добро** залишити” [3, т. 45, с. 57]; “А втім, взагалі знищення релігії і культу

богів не стільки є лихом само по собі, скільки тому, – і то більшим, – що приносить занепад **моралі** і жадливий крах державного ладу” [3, т. 45, с. 14];

2) терміни на позначення моральної самосвідомості: вина, гріх, грішність, моральність, воля, добра воля, егоїзм, світогляд, совість, сумління, релігійність тощо. Наприклад: ... *ваше змагання до церковної автономії єсть нашим найбільшим **гріхом**; в церкві католицькій не повинно бути ніяких сепаратизмів, ніяких відрубних становищ, ніяких автономій*” [3, т. 45, с. 227]; “А друге питання: що ж робити священикові, коли якийсь розказ власті, якийсь закон він признає несправедливим, незгідним зі своїм **сумлінням**?” [3, т. 45, с. 385]; “**Совість**, моральність, релігія тонули і щезали ще зовсім в мраці церемоній, і аж звільна почали з неї виділюватись, різницюватись” [3, т. 45, с. 109];

3) терміни на позначення категорій етичної діяльності: виховання, віра, вірування, кара, толеранція тощо. Наприклад: “Вони витвір **виховання**, школи, окружуючих обставин і силою приноровлення до тих обставин мусили втиснутися в ту мертвлячу форму, котру найшли вже готовою” [3, т. 45, с. 150]; “Переконання, що наш час ліпший від віків попередніх, що люди освіченіші і лагідніші, що всюди стрічаємо більше **толерації** і гуманності, що принципи дружності, взаємного пошанування і любові ненастанно змагаються і вкоріняються чимраз більше, се переконання кождий поділяє і кождий висказує” [3, т. 45, с. 167]; “Про суд і **кару** в тих Христових етичних науках не чуємо нічого, а навпаки, виразно чуємо “не судіть” [3, т. 45, с. 394];

4) терміни на позначення категорій моральних відносин: ласка Божа, любов, симпатія тощо. Наприклад: “Сю увагу огниста муза Шевченкова перемінила в завзяту проповідь гуманізму, свободи та **любові** до тих мас, у гіркі докори на їх гноблення та кривдження з боку “братів” [3, т. 45, с. 424]; “Не кажемо вже про старинних, у котрих політичні й суспільні **симпатії** та антипатії видні на кождім кроці, – але возьмім новіших, возьмім тих самих німців” [3, т. 45, с. 76].

У терміносистемі І. Я. Франка структура філософсько-естетичних термінів виглядає так:

1) терміни на позначення естетичних метакатегорій: гармонія, дисгармонія, краса (красота), артистична вартість, естетична міра тощо. Наприклад: “Вони пронизані ще не зів’ялим, свіжим і отим вічно юним еллінським генієм, тією самою моральною силою й **гармонією**, яка надихнула творіння Гомера, Есхіла, Софокла і багатьох інших геніальних письменників античності” [3, т. 45, с. 9]; “Дехто додає ще, що нерівність межі людьми все мусить бути, бо ж сама природа не творить людей рівними; одним дає більше здоровля, сили, **красоти**, здібності, а другим менше” [3, т. 45, с. 324];

2) терміни на позначення категорій естетичної діяльності: штука (красна), звичай, культурне життя тощо. Наприклад: “Із сього погляду, Толстой виступає також против високої науки і против так званого панського письменства та **штуки** (малярства, різьби, музики та пишних будинків), бо все те для московського мужика зовсім непотрібне і на все те мужика здирають і примушують до надсильної праці” [3, т. 45, с. 324]; “Як політик він до кінця життя лишився тим, чим був при виїзді з Росії – *gente Ukrainus, natione Russus*; Росія як політична цілість була дорога йому головно задля тих задатків духової **культури**, які бачив у ній” [3, т. 45, с. 430];

3) терміни на позначення категорій естетичної свідомості: естетичний ідеал, естетична оцінка, естетичні почуття, чуття естетичного уподобання, естетичний смак тощо. Наприклад: “З другого боку, не вдаючися ні в яку полеміку, я бажав показати Драгоманова продуктом певного часу, певної соціологічної школи і зазначити, що в його духовій спадщині цінне і тривке для нас, а де ми, поперті силою розвоєвих обставин, мусимо вносити поправки в конструкцію його політичних і суспільних **ідеалів**” [3, т. 45, с. 432]; “Підійшла пора для всесторонньої, об’єктивної **оцінки** його бачення і його ідей” [3, т. 45, с. 424];

4) терміни на позначення категорій гносеології мистецтва: образ, герой тощо. Наприклад: “Викладемо в кількох словах найважливіші риси часів, що передують винайденню друку, бо лише ясний **образ** тих часів дасть нам належне уявлення про величезну важливість того винаходу” [3, т. 45, с. 28]; “Між іншим, греки взялися також за критику старих богів і **героїв**” [3, т. 45, с. 11];

5) терміни на позначення категорій семіотичного та структурного аналізу мистецтва: *знак, композиція, міф* тощо. Наприклад: “Аж коли чоловік почав жити громадами, показала у нього потреба постійного порозуміння у всяких речах і виробився систем таких голосових **знаків**, котрих значіння не раз було чисто умовлене, т. є. голос сам собою не виражав нічого, а тільки люди мовчки згодилися, що він має значити *те й те*” [3, т. 45, с. 104]; “Його твори, можливо, на перший погляд роблять враження певного недбальства щодо форми і **композиції**, але коли їх прочитати вдруге і втретє, вони здаються значно кращими й досконалішими, ніж при першому читанні, що, власне, і є ознакою досконалого твору” [3, т. 45, с. 9];

6) терміни на позначення категорій психології мистецтва: *геній, талант, фантазія, уява, вітхнення* тощо. Наприклад: “Але є такі роди праці, що вимагають окремого пристосування, довголітньої науки (приміром, учительство), а іноді й науки і вправи і пильності для них замало, коли нема вродженого **таланту**” [3, т. 45, с. 338]; “... щоб воно могло вийти в Ваші серця як могутній імпульс до нового життя, як **вітхнення** до нової праці, до перебудови Вашого власного “я” відповідно до нового світогляду” [3, т. 45, с. 401];

7) терміни на позначення категорій онтології та морфології мистецтва: *твір* тощо. Наприклад: “Цей **твір**, безперечно, належить до найкращих творів Лукіана...” [3, т. 45, с. 22];

8) терміни на позначення категорій теорії естетичного виховання: *естетичні правила, кодекс естетичний, естетична догматика* тощо. Наприклад: “Чи ж на вступі XIX в. не блисли як два величезні метеори два наскрізь новочасні геніальні поети – Шеллі і Байрон, оба – величні індивідуальності, свободні від пут традиції, високі революційні уми, революційні, власне, для свого часу тим, що ламали лід заскорузлої традиції і **естетичної** та й усякої іншої **догматики**?” [3, т. 45, с. 292].

Естетичні погляди І. Я. Франка еволюціонували від спрощеного розуміння соціальної заангажованості мистецтва та позитивістської редукції художнього процесу (“науковий реалізм” як художній метод) до обґрунтування ідейності художнього твору як естетичного виразу творчої індивідуальності автора.

Терміни ТГ “Терміни естетики” надзвичайно широко представлені у філософському мовленні Каменяра. Це пояснюється насамперед тим, що І. Я. Франко як багатогранний науковець у своїх філософських трактатах використав власні напрацювання з мистецтвознавства, культурології, літературознавства, фольклористики та інших галузей, що тісно пов'язані з естетикою.

Праксеологічні терміни

Праксеологія – це програма комплексних наукових досліджень умов, засобів і принципів ефективної та якісної людської діяльності. Праксеологічні терміни використовують для позначення видів та методів діяльності, систем організації трудових колективів, принципів функціонування і правил управління трудовими колективами, критеріїв продуктивності праці тощо.

Досліджуючи людську діяльність, зокрема літературну, літературно-критичну творчість, економічні, філософські та інші напрацювання суспільства, І. Я. Франко вживає чимало праксеологічних термінів. Серед них можна виокремити:

- терміни на позначення видів людської діяльності: *ділання, діяльність, духовна діяльність, праця, спільна праця, творчість* тощо. Наприклад: “Та й поки що постійні війська, з одного боку, пожираючи огромні гроші, доводять робучий люд до чимраз більшої бідності, доруйнують дрібну власність, а з другого боку, не згірше фабрик привчають той люд до дружності, до спільного **ділання** і товаришування, до спільної і неустрашимої боротьби” [3, т. 45, с. 133]; “Правда, ми віримо твердо в житненість нашої народності і віримо також, що щира патріотична **праця** нашої убогої і нечисленної, але бодрим духом перейнятої інтелігенції около піднесення і просвічення народу мусить принести свої плоди і скріпити наше народне становище” [3, т. 45, с. 231];

- терміни на позначення методів ефективної діяльності: *організація, поділ праці, роздроблення праці, спеціалізація, спосіб продукування* тощо, наприклад: “Головна різниця між диким і цивілізованим чоловіком, різниця, з якої виплили всі інші, се **поділ праці**” [3, т. 45, с. 316]; “Велика **спеціалізація** роботи влегшувала кожному й невміючому швидко вивчитись їй, фабриканти навіть радше приймали

людей не ремісних, бо їм менш могли платити, їм ішло не про те, щоб удержати свої виробы в високих цінах; протівно, чим дешевше вони могли продавати їх, тим більшого могли надіятись відбуту, т. є. і більшого зиску” [3, т. 45, с. 128].

Праксеологічні терміни у філософському мовленні І. Я. Франка хоча і займають порівняно незначне (у кількісному плані) місце, та все ж підтверджують, що для мислителя кін. XIX – поч. XX ст. теорія продуктивної людської діяльності була актуальною. Недарма І. Я. Франка називають “філософом праці” (Л. М. Луців).

Література

1. Петрушенко В. Тлумачний словник основних філософських термінів / В. Петрушенко. – Львів : Вид-во Національного університету “Львівська політехніка”, 2009. – 264 с.
2. Ракшанова Г. Ф. Семантичні особливості науково-технічного терміна / Г. Ф. Ракшанова // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. праць / відп. ред. Л. О. Симоненко. – К. : КНЕУ, 2005. – Вип. VI. – С. 198–201.
3. Франко І. Я. Зібрання творів : у 50 т. / І. Я. Франко. – К. : Наук. думка, 1976–1986.
4. Филин Ф. П. О лексико-семантических группах слов / Ф. П. Филин // Езиковедски изследованя в чест на акад. Стефан Младенов. – София : Издание на Българската академия науките, 1957. – С. 523–538.
5. Хамітов Н. Філософський словник. Людина і світ / Хамітов Н., Крилова С. – К. : КНТ, Центр навчальної літератури, 2007. – 264 с.
6. Харитонова Т. А. Джерела філософської термінології : монографія / Т. А. Харитонова. – К. : Наук. думка, 1992. – 112 с.